

Ludwika Majewska

Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi Oddział Martyrologii Radogoszcz

Museum of Independence Traditions in Łódź Martyrology Branch Radogoszcz

<https://orcid.org/0000-0002-4938-5867>

NA GWIAZDKĘ NIE BĘDZIE MNIE JESZCZE ŻOŁNIERZE POLSKIEGO PAŃSTWA PODZIEMNEGO OKRĘGU ARMII KRAJOWEJ POMORZE PRZETRZYMYWANI W MĘSKIM ROZSZERZONYM WIĘZIENIU POLICYJNYM NA RADOGOSZCZU W ŁODZI W LATACH 1940–1945

SUMMARY

Soldiers of the Polish Underground State District of the Home Army Pomerania detained in the men's Extended Police Prison in Radogoszcz in Łódź, 1940–1945

The subject of the article is to show the existence of soldiers of the Polish Underground State Pomerania District in the men's Extended Police Prison in Radogoszcz in Łódź during World War II. Soldiers, classified as political prisoners, were particularly vulnerable to brutality from the prison staff and the Secret State Police, which investigated them. The article highlights the relations between prisoners, as well as the ties between prisoners and their families, especially in the context of their secret correspondence. In January 1945, those soldiers who were not deported to concentration camps by special transports died during the liquidation of the prison. Families, upon hearing that the prison had been set on fire, set off for Łódź to identify the bodies of their relatives in the ruins.

KEYWORDS: Extended Police Prison, Home Army of the Pomeranian District, Łódź, Radogoszcz, Włocławek

STRESZCZENIE

Przedmiotem artykułu jest ukazanie egzystencji żołnierzy Polskiego Państwa Podziemnego Okręgu Armii Krajowej Pomorze w męskim Rozszerzonym Więzieniu Policyjnym na Radogoszczu w Łodzi w czasie II wojny światowej. Żołnierze, zakwalifikowani jako więźniowie polityczni, byli szczególnie narażeni na brutalność ze strony załogi więzienia oraz Tajnej Policji Państwowej, która prowadziła względem nich śledztwo. W artykule zwrócona została uwaga zarówno na relacje między więźniami, jak również na więzi łączące osadzonych z ich rodzinami, zwłaszcza w kontekście prowadzonej przez nich tajnej korespondencji. W styczniu 1945 r. ci z żołnierzy, którzy nie zostali wywiezieni transportami specjalnymi do obozów koncentracyjnych, ponieśli śmierć w czasie likwidacji więzienia. Rodziny na wieść o podpaleniu więzienia wyruszyły do Łodzi, by w zgłiszczach zidentyfikować ciała swoich bliskich.

SŁOWA KLUCZOWE: Rozszerzone Więzienie Policyjne, Armia Krajowa Okręgu Pomorze, Łódź, Radogoszcz, Włocławek

Wprowadzenie

Rozszerzone Więzienie Policyjne (niem. *Erweitertes Polizeigefängnis*) powstało 1 lipca 1940 r. na terenie Łodzi w nowo utworzonej dzielnicy Litzmannstadt Radegast¹. Funkcję zarządzającą nad placówką sprawowało Prezydium Policji, dlatego też komendantem został jej porucznik – Walter Pelzhausen. Z uwagi na fakt, iż III Rzesza zaanektowała Łódź i włączyła wraz z dawnym województwem poznańskim, częścią łódzkiego, warszawskiego oraz pomorskiego do tzw. Kraju Warty, kształt terytorialny nie pokrywał się z przedwojennym podziałem Rzeczypospolitej, na którym Armia Krajowa oparła swoje struktury. W wyniku tego cztery obwody Armii Krajowej (AK) Okręgu Pomorze, tj. włocławski, niezawski, inowrocławski i szubiński znalazły się w Kraju Warty, podczas gdy pozostałe w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie. Taki podział spowodował, że do Rozszerzonego Więzienia Policyjnego w Łodzi trafiali nie tylko konspiratorzy z Okręgu AK Łódź, co ze względu na podział terytorialny wydaje się oczywiste, ale także z Okręgu AK Pomorze.

Rozszerzone Więzienie Policyjne utworzono w budynkach dawnej radogoskiej fabryki włókienniczej, które w czasie prowadzenia akcji przeciw łódzkiej inteligencji służyły za tymczasowe miejsca przetrzymywania uwięzionych. Rozszerzone Więzienie Policyjne było miejscem odosobnienia dla kilku grup więźniów, których rozdzielano w zależności od rodzaju policji, która prowadziła względem nich

¹ 16 czerwca 1940 r. Litzmannstadt otrzymał nowy podział administracyjny. W skład zewnętrznej dzielnicy Radegast weszła wieś Radogoszcz oraz część wsi Żabieniec, Teofilów i Helenówek. Ze względu na fakt, że znaczną jej część stanowiła Radogoszcz, zwyczajowo przyjęło się używać nazwy Rozszerzone Więzienie Policyjne na Radogoszczu. *Vide*: T. Bojanowski, *Łódź pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej, 1939–1945*, Łódź 1992, s. 59.

dochodzenie. Z uwagi na charakter niniejszego artykułu przedmiotem zainteresowania będą wyłącznie więźniowie pozostający do dyspozycji Tajnej Policji Państwowej z siedzibą przy Gardenstraße 7 (przed wojną ul. K. Anstadta) w Łodzi.

Uwięzienie żołnierzy Polskiego Państwa Podziemnego z Okręgu AK Pomorze w Łodzi związane było z nieustannym rozpracowywaniem organizacji przez Tajną Policję Polityczną. Instytucją naczelną w prowadzeniu śledztw dotyczących przestępstw politycznych, a co za tym idzie działalności organizacji konspiracyjnych było łódzkie Gestapo, które posiadało ekspozytury w Kaliszu, Koninie, Sieradzu i Włocławku. Dochodzenie w sprawie żołnierzy Okręgu AK Pomorze działających na terenie Kraju Warty prowadziło początkowo włocławskie Gestapo, które przekazało postępowanie Gestapo łódzkiemu. Według szacunków do radogoskiego więzienia trafiło kilkudziesięciu więźniów wywodzących się z obwodów: Włocławek, Nieszawa, Lipno oraz Wąbrzeźno.

Pierwszy więzień

Pierwszym żołnierzem Polskiego Państwa Podziemnego z terenu Włocławka, który trafił do Rozszerzonego Więzienia Policyjnego na Radogoszczu, był Franciszek Szummer², lekarz, członek sztabu i szef wydziału sanitarnego Bojowej Organizacji Ludowej. Organizacja ta od przełomu lat 1941/1942 blisko współpracowała z Komendą Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej Okręgu Pomorskiego. Szummer zajmował się tworzeniem samopomocy i punktów sanitarnych we Włocławku oraz w okolicznych miejscowościach. Został aresztowany 12 maja 1942 r. pod zarzutem działań konspiracyjnych. W Rozszerzonym Więzieniu Policyjnym na Radogoszczu przebywał dwukrotnie, skąd został we wrześniu 1944 r. przewieziony do KL Gross-Rosen³. Należy podkreślić, że po aresztowaniu Szummera nie nastąpiły dalsze aresztowania. Do łódzkiego więzienia w najbliższym czasie co prawda transportowano więźniów z Włocławka, ale nie stawiano im zarzutów politycznych. Sytuacja zmieniła się w 1944 r., kiedy do Łodzi zaczęły trafiać liczne transporty więźniów z ziemi kujawskiej.

„Sprawa Willego”

Na początku roku włocławskie Gestapo wpadło na trop działalności AK Obwodu Włocławek, co spowodowało załamywanie się kolejnych struktur organizacji niczym w grze domino. W dniu 21 stycznia 1944 r. Niemcy zatrzymali szefa

² Franciszek Szummer (1901–1976), lekarz, członek sztabu i szef wydziału sanitarnego Bojowej Organizacji Ludowej we Włocławku. Organizował punkty sanitarne w Chodczu, Lubieniu, Włocławku.

³ T. Rejmanowski, B. Ziółkowski, *Szummer Franciszek*, [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej 1939–1945* (dalej: SBKP), red. E. Skerska, t. 6, Toruń 2004, s. 164–166.

i członków Wydziału V sztabu Komendy Obwodu AK Pomorze: Gustawa Ignacego Olszewskiego ps. „Willi”⁴, Józefa Polskiego⁵ oraz jego żonę Eugenię⁶ pełniącą funkcję kurierki i kwaterniczki. Mieszkanie Polskich w Kowalu w powiecie wrocławskim, gdzie dokonano aresztowania, było skrzynką kontaktową dla kurierów oraz sztabowców Wydziału Łączności, z którego przesyłano informacje z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa oraz na Zachód. Tego samego dnia aresztowano także Floriana Sokołowskiego⁷, komendanta Inspektoratu AK Włocławek, który posiadał skrzynkę kontaktową w mieszkaniu Polskich⁸, oraz Ludwika Orszta⁹, zastępcę Olszewskiego¹⁰. Po zatrzymaniu Orszta kobiety z jego rodziny zaczęły niszczyć dokumenty, by podczas rewizji mieszkania nie znaleziono materiałów obciążających inne osoby z organizacji. Spaliły m.in. *Mein Kampf*, w którym zapisywano tajne kody¹¹. Aresztanci zostali przewiezieni do wrocławskiego więzienia przy Dietrich-Eckert Straße, gdzie podczas brutalnego śledztwa skonfrontowano ich zeznania¹². W wyniku dalszego postępowania

⁴ Gustaw Olszewski, żołnierz Armii Krajowej. W listopadzie 1942 r. został szefem łączności Wydziału V sztabu Komendy Okręgu AK Pomorze.

⁵ Józef Polski, żołnierz Armii Krajowej, prowadził skrzynkę kontaktową. Zginął w KL Mauthausen.

⁶ Eugenia Polska z d. Stankiewicz, ps. „Tota” (1907–lata siedemdziesiąte XX w.), od 1941 r. członkini Związku Walki Zbrojnej, od 1942 r. kurierka i łączniczka Wydziału V sztabu Komendy Okręgu Armii Krajowej Pomorze, żona członka Armii Krajowej Józefa Polskiego. W swoim mieszkaniu we Włocławku prowadziła skrzynkę kontaktową. Przenosiła informacje dla ppłk. Jana Pałubickiego „Janusza”. Po aresztowaniu była przetrzymywana we Włocławku, w więzieniu przy ul. Gdańskiej w Łodzi, KL Ravensbrück oraz w karnym komandzie Beendorf KL Neuengamme. W kwietniu 1944 r. została ewakuowana do Hamburga, skąd Szwedzki Czerwony Krzyż przewiózł ją do Malmö. Po wojnie powróciła do Polski. W latach siedemdziesiątych XX w. wyjechała do Kanady, gdzie zmarła.

⁷ Florian Sokołowski (1894–ok. 1970), żołnierz Armii Krajowej. Dowodził założoną we Włocławku Bojową Organizacją Ludową. Współpracował z Delegaturą Rządu RP na Kraj oraz siatką wywiadowczą Polskiej Organizacji Zbrojnej „Znak”. W 1940 r. oraz w latach 1943–1944 był komendantem Inspektoratu AK Włocławek.

⁸ B. Ziółkowski, *Sokołowski Florian*, [w:] *Włocławski Słownik Biograficzny*, red. S. Kunikowski, t. 3, Włocławek 2005, s. 158–160.

⁹ Ludwik Orszt (1892–1944), zastępca szefa łączności Komendy Obwodu AK Pomorze. Pracował jako urzędnik w niemieckim magistracie, pełniąc funkcję referenta opieki społecznej.

¹⁰ B. Targińska, *Orszt Ludwik*, [w:] SBKP, red. H. Maciejewska-Marcinkowska, E. Zawacka, t. 1, Toruń 1994, s. 162.

¹¹ Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek w Toruniu (dalej: APAK), Orszt Antonina, sygn. K:188/188 Pom., Relacja napisana o Antoninie przez córkę Barbarę Orszt-Targińską, Bydgoszcz 30 I 1981, s. 7; APAK, Orszt Barbara, sygn. K:569/569, Relacja o działalności konspiracyjnej, Bydgoszcz 18 IV 1990, k. 13.

¹² APAK, Polska Eugenia, sygn. K:136/136 Pom., Uwierzytelniony odpis oświadczenia – relacji Eugenii Polskiej o własnej działalności konspiracyjnej, Ottawa 1976, k. 4; B. Ziółkowski, *Kobiety – żołnierze Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej Inspektoratu Włocławek*, [w:] *Służba Polek na frontach II wojny światowej*, t. 5, red. W. Rezmer, Toruń 2003, s. 76, 87–88, 92–94.

Gestapo docierało do kolejnych członków AK, co powodowało ogromny niepokój wśród konspiratorów pozostających jeszcze na wolności. Przedsięwzięto środki ostrożności, ukrywszy broń, amunicję oraz wydawnictwa konspiracyjne w bezpiecznych skrytkach. Komenda Obwodu AK Pomorze naradzała się nawet, w jaki sposób dostarczyć do więzienia cyjanek dla osób będących na granicy załamania psychicznego¹³.

Pozostający na wolności żołnierze AK zostali ostrzeżeni o grożącym im niebezpieczeństwie, jednak nie wszyscy skorzystali z możliwości ukrycia się. Obawiający się o losy swojej rodziny Stanisław Świącicki¹⁴, szef wywiadu Komendy Obwodu AK Włocławek, pozostał w miejscu swojej działalności, co spowodowało jego rychłe zatrzymanie¹⁵. Z takich samych powodów nie ukrył się Tadeusz Siwek¹⁶, kierownik punktu wywiadu w Wieńcu¹⁷. Ostatniego dnia marca Niemcy aresztowali związanego z konspiracją nieszawską Czesława Bohdana Zielińskiego¹⁸, buchaltera w majątku Broniewo¹⁹, zaś 22 kwietnia Stanisława Turno²⁰, łącznika do zadań specjalnych, prowadzącego w Kramszewicach siedzibę komendanta Obwodu AK Pomorze Jana Pałubickiego²¹.

Bliscy aresztowanych, którzy wiedzieli o ich działalności konspiracyjnej albo też sami nierzadko byli zaangażowani, o zaistniałą sytuację obwinili Bronisława Zawadzkiego oraz szefa Wydziału V Gustawa Olszewskiego, zarzucając im

¹³ B. Ziółkowski, *Turno Stanisław*, [w:] *Kazimierz Wielki oraz niepospolici z Kowala i okolic: słownik biograficzny, kalendarium*, red. Z.J. Zasada, B. Ziółkowski, Włocławek 2006, s. 238.

¹⁴ Stanisław Świącicki (1910–1945), oficer zawodowy, szef wywiadu Komendy Obwodu AK Włocławek, szef wywiadu Komendy Głównej Polskiej Organizacji Zbrojnej „Znak”, od 1943 r. był dowódcą placówki AK Kowal. Organizował trasy przerzutu z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa.

¹⁵ *Dzieje mojej rodziny, tradycje i zwyczaje*, Zawada 29 X – 15 XI 2000, APAK, Świącicki Tadeusz, sygn. M:1203/2010 Pom., k. 40.

¹⁶ Tadeusz Siwek (1908–1945), żołnierz Armii Krajowej. Ukończył Politechnikę Gdańską. Wraz z żoną prowadził pensjonat „Hel”. Jako kierownik punktu wywiadu w Wieńcu prowadził nasłuch radiowy oraz sporządzał wiadomości do kolportażu. Z więzienia na Radogoszczu wysłał do rodziny grypsy. W jednym z nich napisał: „Na gwiazdkę nie będzie mnie jeszcze”.

¹⁷ B. Ziółkowski, *Siwek Tadeusz*, [w:] SBKP, red. E. Skerska, t. 6, Toruń 2004, s. 145.

¹⁸ Czesław Bogdan Zieliński (1900–1945), członek Inspektoratu AK Nieszawa.

¹⁹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi (dalej: AIPN), Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi (dalej: OKŚZpNPwŁ), sygn. 67/67, t. 29, Protokół przesłuchania świadka Teresy Stanek z d. Zielińskiej, Bydgoszcz 7 II 1990, k. 5664–5666.

²⁰ Stanisław Turno (1893–1945), łącznik Obwodu AK Włocławek. W czasie I wojny światowej należał do Polskiej Organizacji Wojskowej. Brał udział w wojnach polsko-ukraińskiej oraz polsko-bolszewickiej. W czasie II wojny światowej zarządzał majątkiem ziemskim Kromszewice. Należał do sztabu komendy Bojowej Organizacji Ludowej we Włocławku. Organizował pomoc dla zdekonspirowanych i represjonowanych. W 1942 r. rozpoczął działalność w Armii Krajowej.

²¹ B. Ziółkowski, *Turno Stanisław*, [w:] *Kazimierz Wielki...*, s. 236–239.

ujawnienie całych struktur²². Posądzeniom o kolaborację Olszewskiego sprzeciwiła się Eugenia Polska, która po latach wspominała, że Olszewski, pomimo iż był podczas przesłuchania torturowany, pocieszał współwięźniów oraz instruował, jak powinni odpowiadać funkcjonariuszom policji, by nie dopuścić do dalszych aresztowań²³. Relacja Polskiej dotyczyła jednak wyłącznie jego zachowania podczas śledztwa prowadzonego przez włocławskie Gestapo. Zachowanie załogi więzienia w Łodzi, o czym będzie mowa, świadczyło, iż Zawidzki załamała się psychicznie i ujawnił nazwiska żołnierzy AK.

5 maja Gestapo weszło do apteki przy Hitlerplatz 1 (ul. Kościuszki 1) i zatrzymało dwóch członków AK, lekarza Józefa Englerta²⁴ oraz aptekarza Wojciecha Adama Szczygłowskiego²⁵. Pierwszy z zatrzymanych był szefem referatu sanitarnego Obwodu AK Włocławek oraz potajemnie prowadził komórkę sanitarną utworzoną przez szefa wydziału sanitarnego Franciszka Szummera. Leczył w niej do lipca 1943 r. ukrywającego się przed Gestapo ks. Jana Żaka²⁶ z Ciechocinka. Drugi z aresztantów pomagał chorym, bezpłatnie przekazując leki, głównie niedostępne dla Polaków środki przeciwgruźlicze oraz tran²⁷. Tego dnia zatrzymano także Wiktora Kosmalskiego²⁸, Tadeusza Pisańskiego²⁹ oraz Trzczińskiego³⁰.

W niedługim czasie Gestapo aresztowało Jana Frankowskiego, Adama Ozimińskiego³¹ oraz Stanisława Jędrzejewskiego³². Zatrzymanie nie ominęło Kazimierza Giergielewicza³³, który prowadził w Kowalu kolportaż gazet wydawanych

²² Vide: T. Jaszowski, *Grudziądzki Inspektorat Armii Krajowej*, [w:] *Armia Krajowa na Pomorzu*, red. E. Zawacka, M. Wojciechowski, Toruń 1993, s. 132; APAK, Świąteczki Stanisław, sygn. M:904/1608 Pom., Relacja Jadwigi Świąteczkiej-Radomyskiej, Warszawa 30 I 2002, k. 9.

²³ APAK, Polska Eugenia, sygn. K:136/136 Pom., Uwierzytelniony odpis oświadczenia – relacji Eugenii Polskiej o własnej działalności konspiracyjnej, Ottawa 1976, k. 4.

²⁴ Józef Englert (1903–1945), żołnierz Armii Krajowej, lekarz chirurg. Ukończył studia medyczne na Uniwersytecie Warszawskim w 1928 r. Pracował w Poznaniu, Rawiczu oraz we Włocławku.

²⁵ Wojciech Adam Szczygłowski (1891–1945), żołnierz Armii Krajowej, farmaceuta. Po ukończeniu studiów w Warszawie został prezesem Związku Zawodowego Pracowników Aptecznych we Włocławku.

²⁶ Jan Żak (1870–1943), ksiądz katolicki, założyciel Drukarni Diecezjalnej oraz Księgarni Powszechnej we Włocławku, redaktor czasopism, proboszcz parafii w Szadku oraz Ciechocinku.

²⁷ APAK, Szczygłowski Wojciech Adam, sygn. M:112/721 Pom., Oświadczenie – relacja Marii Szczygłowskiej, Szczecin 20 VII 1986, k. 6–7. K. Rulka, *Jan Stanisław Żak (1870–1943) – proboszcz w Szadku*, „Biuletyn Szadkowski” 2008, nr 8, s. 45.

²⁸ Wiktor Kosmalski (1891–1945), żołnierz Armii Krajowej, technik PKP, pracownik biurowy.

²⁹ Tadeusz Pisański (1895–1945), żołnierz Armii Krajowej.

³⁰ Pracownik gminny, po wojnie pracownik administracji państwowej.

³¹ Adam Ozimiński (1905–1945), żołnierz Obwodu AK Niezawa, ślusarz mechanik.

³² APAK, Ozimiński Adam, sygn. M-1275/2112 Pom., Fragmentaryczna relacja o A. Ozimińskim autorstwa Bogdana Ziółkowskiego, Włocławek 16 VIII 2000, k. 4.

³³ Kazimierz Giergielewicz (1907–1987), żołnierz Armii Krajowej z Kowala, szewc, członek Ochotniczej Straży Pożarnej. Należał do Narodowej Organizacji Wojskowej. Po wojnie powrócił do rodzinnej miejscowości, gdzie prowadził zakład szewski.

przez Kujawski Związek Polityczno-Literacki oraz Kujawskie Stowarzyszenie Literacko-Społeczne³⁴, jak również jego współpracowników Stefana Mazierskiego³⁵ i Wacława Ziółkowskiego³⁶.

Z faktu, iż Olszewski był szefem łączności sztabu Komendy Obwodu AK Pomorze, jego aresztowanie pociągnęło za sobą zatrzymania nie tylko w Obwodzie AK Włocławek. W dniu 10 kwietnia 1944 r., w drugim dniu Wielkiej Nocy, Niemcy przeprowadzili rewizję w Mlewie na terenie Obwodu AK Wąbrzeźno Inspektoratu Grudziądz. W jej wyniku znaleziono dokumenty sztabowe i aresztowano Jana Dejewskiego, który blisko współpracował z Olszewskim³⁷. Kilkukrotnie Niemcy wracali do Mlewa, by przeprowadzać przeszukiwania terenu oraz wypytać rodzinę Dejewskiego o członków konspiracji³⁸. W okresie świątecznym aresztowano także Apolinarego Łagiewskiego³⁹, dowódcę grupy „Bałtyk 302” w sieci wywiadowczej „Lombard”, podporządkowanej Oddziałowi II Komendy Głównej AK. Łagiewski brał udział w wielu akcjach wywiadowczo-dywersyjnych, m.in. w operacji „Syn-teza”, w wyniku której zlokalizowano fabrykę benzyny syntetycznej. Jego zasługą jest także ujawnienie niemieckiej bazy lotniczej Peenemünde⁴⁰.

Latem 1944 r. przysła kolej na aresztowanie trzech kuzynów Witolda⁴¹, Adama⁴² i Tadeusza Sarbińskich⁴³ mieszkających w Kowalu. Dwaj pierwsi byli założycielami Tajnej Organizacji Polskiej, która do 1943 r. została scalona

³⁴ Z.J. Zasada, *Giergielewicz Kazimierz*, [w:] *Kazimierz Wielki...*, s. 77–78; B. Rej, *Ziółkowski Wacław*, [w:] *ibidem*, s. 262–264.

³⁵ Stefan Mazierski (1893–1945), członek Ochotniczej Straży Pożarnej w Kowalu, żołnierz Armii Krajowej. Współpracował z Narodowymi Siłami Zbrojnymi oraz Tajną Organizacją Polską.

³⁶ Wacław Ziółkowski (1902–1981), członek Ochotniczej Straży Pożarnej w Kowalu, żołnierz Armii Krajowej.

³⁷ T. Jaszowski, *Grudziądzki Inspektorat Armii Krajowej*, [w:] *Armia Krajowa na Pomorzu*, red. E. Zawacka, M. Wojciechowski, Toruń 1993, s. 131.

³⁸ A. Dejewska, *Relacja Adeli Dejewskiej o jej działalności jako łączniczki oraz o współpracy rodziny Dejewskich z AK na terenie Inspektoratu Grudziądz (w Mlewie) w latach 1942–1944*, [w:] *Relacje członków konspiracji pomorskiej w latach 1939–1945*, red. E. Kwiatkowska-Dybaś, Toruń 2000, s. 135.

³⁹ Apolinary Łagiewski (1908–1945), kupiec, dowódca grupy „Bałtyk 302” podporządkowanej Oddziałowi II Komendy Głównej AK. Brał udział w akcjach wywiadowczych i dywersyjnych, m.in. przy rozpracowaniu produkcji rakiet V1 i V2. W 1944 r. został aresztowany przez Gestapo podczas próby przedostania się do Generalnego Gubernatorstwa. Odznaczony pośmiertnie Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski.

⁴⁰ Biogram Apolinarego Łagiewskiego, APAK, brak sygn., k. 2.

⁴¹ Witold Stanisław Sarbiński (1919–1945), członek Tajnej Organizacji Polskiej, Zjednoczonych Organizacji Ruchu „Miecz i Pług”, żołnierz Armii Krajowej.

⁴² Adam Sarbiński (1925–1945), komendant Tajnej Organizacji Polskiej, członek Zjednoczonych Organizacji Ruchu „Miecz i Pług”, żołnierz Armii Krajowej.

⁴³ Tadeusz Sarbiński (1924–1945), członek Tajnej Organizacji Polskiej, Zjednoczonych Organizacji Ruchu „Miecz i Pług”.

z AK. Swoim zasięgiem obejmowała powiaty włocławski, kolski i kutnowski, do których kolportowała wydawnictwa konspiracyjne i prowadziła system łączności. Do jej zadań należała także działalność propagandowa, wywiadowcza oraz szkolenie wojskowe⁴⁴. Rankiem 6 lipca trzech gestapowców z Włocławka dokonało aresztowania braci Witolda i Adama. Niemcom nie udało się odszukać archiwum Tajnej Organizacji Polskiej, które bracia ukryli wcześniej w dzwonnicy miejscowego kościoła. Adam, chcąc ratować Witolda, stanowczo zaprzeczał jego udziałowi w konspiracji. Za Witoldem wstawił się również Niemiec, w którego warsztacie blacharsko-hydraulicznym przez lata pracował. Nadzieje na uwolnienie okazały się jednak płonne, ponieważ żołnierz AK Adam Credo⁴⁵, którego zeznania w niedługim czasie były konfrontowane z zeznaniami Sarbińskich, zeznał mimochodem, że starszy z braci należał do Tajnej Organizacji Polskiej oraz Miecza i Pługa. Wkrótce wzmożono środki ostrożności. Tadeusz Sarbiński, stryjeczny brat Witolda i Adama, wiedząc o aresztowaniu kuzynów, nakazał swojemu bratu Władysławowi Janowi, by ukrył broń, amunicję oraz tajną prasę. Sam nie uciekł z miejsca zamieszkania, ponieważ obawiał się o życie swojej matki i siostry, które w zamian za niego mogły zostać aresztowane⁴⁶. Pod koniec lipca i na początku sierpnia Gestapo aresztowało rotmistrza Jankowskiego oraz Stanisława Jurę. W wyniku przejścia meldunku Jury dla Jankowskiego, Niemcy poznali pełną listę członków Miecza i Pługa oraz Tajnej Organizacji Polskiej, co spowodowało zatrzymanie w połowie sierpnia ok. 75 konspiratorów. 20 kolejnych osób z terenu Czerniewic i Kowala zostało zaaresztowanych w pierwszej połowie września⁴⁷. Najpóźniej Gestapo dotarło do Ryszarda Kaniewskiego⁴⁸, Szczepana Szatkowskiego⁴⁹, Stanisława Gołębińskiego i Władysława Dylewskiego, gdyż ich zatrzymanie nastąpiło dopiero 8 września w Czerniewicach⁵⁰.

⁴⁴ B. Ziółkowski, *Polska Podziemna na Kujawach Wschodnich i Ziemi Dobrzyńskiej w latach 1939–1945*, Toruń 2008, s. 166.

⁴⁵ Adam Credo, żołnierz Armii Krajowej, zajmował się działalnością propagandową organizacji. Pochodził z Lubrańca.

⁴⁶ APAK, Sarbiński Witold, sygn. M:1177/1969 Pom., List Ireny Czesnin do dra B. Ziółkowskiego k. 78; B. Ziółkowski, *Sarbiński Witold Stanisław*, [w:] SBKP, t. 6, s. 30; B. Chrzanowski, B. Ziółkowski, *Sieradzki Ireneusz*, [w:] SBKP, t. 6, s. 139–141.

⁴⁷ B. Ziółkowski, *Straty osobowe organizacji konspiracyjnych na terenie Kujaw Wschodnich w latach 1939–1945 – próba bilansu*, [w:] *Wokół strat ludności pomorskiej (1939–1945)*, red. D. Kromp, K. Minczykowska, J. Szyling, Toruń 2008, s. 235.

⁴⁸ Ryszard Kaniewski (1924–1945), członek Tajnej Organizacji Polskiej, Miecza i Pługa, żołnierz AK Obwodu Włocławek. Kolportował prasę konspiracyjną, pełnił funkcje wywiadowcze.

⁴⁹ Szczepan Szatkowski, komendant placówki w Czerniewicach, członek Tajnej Organizacji Polskiej.

⁵⁰ B. Ziółkowski, *Kaniewski Ryszard*, [w:] SBKP, t. 6, s. 77–78.

Transporty więźniów do Łodzi

Aresztowani byli przetransportowywani z wrocławskiego więzienia przy Dietrich-Eckert-Straße (ul. Karnkowskiego) do Litzmannstadt, co stanowiło o przejęciu całego śledztwa przez łódzkie Gestapo. Z uwagi na fakt, że od jesieni 1943 r. wrocławskie Gestapo podlegało łódzkiemu, taki tryb postępowania nie budził zastrzeżeń. Przejęcie śledztwa przez jednostkę nadrzędną świadczyło, iż sprawa, której dotyczyło, wykraczała poza kompetencje i zasięg jednostki podrzędnej⁵¹. Aresztowania przeprowadzane od stycznia 1944 r. dowodziły, że przedmiotem zainteresowania Tajnej Policji Państwowej był Wydział V Okręgu AK Pomorze i prowadzona przez niego działalność kurierska.

Więźniów z Okręgu AK Pomorze przetrzymywano w więzieniu policyjnym przy Robert Koch Straße 16 (ul. Sterlinga 16), skąd trafiali, przewożeni tramwajem, do Rozszerzonego Więzienia Policyjnego. Podczas przewożenia zdarzały się przypadki powrotów do Wrocławka, jak też pominięcia więzienia przy Robert Koch Straße⁵². Okres zamknięcia żołnierzy w Rozszerzonym Więzieniu Policyjnym wynosił od kilku do kilkunastu tygodni. Pierwsze transporty więźniów przybyły wiosną 1944 r.⁵³, by nasilić się latem oraz jesienią. Poniżej przytoczono daty transportów z Wrocławka, wśród których znaleźli się żołnierze Okręgu AK Pomorze: 16 maja⁵⁴, 20 czerwca⁵⁵, 4 lipca⁵⁶, 9 lipca⁵⁷, 18 lipca⁵⁸, 7 sierpnia⁵⁹, 22 sierpnia⁶⁰,

⁵¹ Vide: S. Nawrocki, *Policja hitlerowska w tzw. Kraju Warty w latach 1939–1945*, Poznań 1970, s. 122; A. Konieczny, *Organizacja gestapo na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy w latach 1939–1945*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2008, t. 30, s. 344.

⁵² W ten sposób do radogoskiego więzienia trafił Stanisław Święcicki, Czesław Bogdan Zieliński oraz Tadeusz Drzewiecki. APAK, Święcicki Stanisław, sygn. M:904/1608 Pom., Gryps do żony z więzienia, 1944, k. 105; Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi (dalej: MTN-Ł), Wykaz więźniów Radogoszcza poddanych kąpeli i odwszeniu, sygn. 4565, k. 126.

⁵³ APAK, Sokołowski Florian, sygn. M:1141/1913 Pom., Życiorys, k. 9.

⁵⁴ Wincenty Lewandowski oraz 7 innych osób z wrocławskiego więzienia.

⁵⁵ Jerzy Wojciechowski, Jan Zarębski, Stanisław Jabłczyński, Józef Rączka, Marian Wojciechowski i 17 innych osób z wrocławskiego więzienia.

⁵⁶ Franciszek Jabłoński, Franciszek Wezlerowicz, Jerzy Jastrzębski, Ryszard Jeske, Kazimierz Bednarowicz, Wojciech Adam Szczygłowski, Albin Rylke, Józef Lewandowski, Józef Woźniak, Piotr Krajewski, Adam Ozimiński, Leonard Lewandowski, Antoni Grekowicz, Józef Englert, Kazimierz Wróbel, Zygmunt Grzeszczak, Karol Miklaszewski, Jan Konarski, Stefan Mazierski, Stefan Klus, Marian Dankiewicz, Stefan Kowalski oraz 11 innych osób z wrocławskiego więzienia.

⁵⁷ Jan Lewandowski, Józef Ciesielski, Józef Pluskota oraz 26 innych osób z wrocławskiego więzienia.

⁵⁸ Czesław Romanowski, Władysław Krawczyński, Stanisław Konarski, Marcin Braciszewski, Tadeusz Augustyniak, Kazimierz Tułodziecki, Stanisław Bartkowski, Wiktor Kosmański, Lucjan Chojnacki, Waclaw Ziółkowski oraz 16 innych osób z wrocławskiego więzienia.

⁵⁹ Tadeusz Siwek, Stanisław Święcicki, Stanisław Stasiak, Kazimierz Giergielewicz, Jan Stasiak, Ignacy Roszczyniański, Stanisław Paprocki oraz 7 innych osób z wrocławskiego więzienia.

⁶⁰ Bronisław Zawidzki, Józef Maciejewski oraz 14 innych osób z wrocławskiego więzienia.

8 września⁶¹, 12 października⁶², 9 listopada⁶³. Ostatni z wymienionych był transportem najliczniejszym, gdyż obejmował 66 osób.

Życie więźnia politycznego w Rozszerzonym Więzieniu Policijnym

Transport więźniów kończył się przed metalową bramą Rozszerzonego Więzienia Policijnego, przy którym znajdowała się zajezdnia tramwajowa. Żołnierze Okręgu AK Pomorze przechodzili przez pusty plac apelowy, kierując się do budynku administracyjnego, pod którym nakazano im stać z uniesionymi rękoma. Po kolei wachmani wprowadzali ich do budynku, w którym kancelista spisywał dane personalne i wyjaśniał zasady panujące w placówce. Do ubrania każdego z więźniów doszywano czerwony trójkąt, oznaczający więźnia politycznego. Po wypełnieniu tych czynności poprowadzono więźniów do trzypiętrowego budynku byłej przędzalni⁶⁴.

Dla żołnierzy Okręgu AK Pomorze przeznaczono celę nr 4 mieszczącą się na trzecim piętrze najwyższego budynku (poddasze), do której prowadziły betonowe schody. Cella obejmowała całe piętro, jednak wzięwszy pod uwagę całkowitą liczbę osób tam skumulowanych, przestrzeń, jaka przypadała na jednego więźnia, była niewielka. Nowo przybyłych osadzono wraz z kilkuset innymi więźniami politycznymi z całego terenu Kraju Warty⁶⁵. Więźniowie nie otrzymywali ubrań na zmianę ani pościeli, zaś do okrycia musiał wystarczyć im skrawek koca, który przypadał na czterech więźniów. Ponadto na sali robiło się zimno i wilgotno, zwłaszcza podczas ulewy, w czasie której pokryty deskami i papą dach bardzo przeciekał. Z powodu braku bielizny na zmianę więźniowie chodzili w przemoczonych ubraniach. Brak odzieży na zmianę oraz niemoc spełnienia podstawowych czynności higienicznych powodowały rozmnażanie mikroorganizmów oraz insektów⁶⁶.

⁶¹ Florian Sokołowski, Józef Polski, Kazimierz Pluskota oraz 44 inne osoby z policyjnego więzienia dla mężczyzn przy Robert Koch Str. 16 w Łodzi (dawniej ul. S. Sterlinga 16).

⁶² Czesław Bogdan Zieliński oraz 15 innych osób z wrocławskiego więzienia.

⁶³ Ryszard Kaniewski, Zenon Kozłowski, Tadeusz Nowicki, Adam Credo, Władysław Walczak, Tadeusz Sarbiński, Jan Frankowski, Eugeniusz Seraficki, Jerzy Leszczyński, Zbigniew Strompczyński, Witold Sarbiński, Adam Sarbiński, Stanisław Jura, Tadeusz Drzewucki, Szczepan Szatkowski oraz 51 innych osób z wrocławskiego więzienia.

⁶⁴ J. Wypijewski, *Chleb mojego życia*, Włocławek 2004, s. 249.

⁶⁵ Więźniowie, którzy jesienią 1944 r. znaleźli się w celi nr 4, podawali różną całkowitą liczbę osób na sali. Według Władysława Baranowskiego miało być ich 350, zaś według Tadeusza Siwka – 1200. APAK, Siwek Tadeusz, sygn. M:1153/1933 Pom., List – relacja współwięźnia, Gryfino, 2 XII 1946, k. 4; AIPN, OKŚZpNPwŁ, sygn. Ds. 67/67, t. 1, Zeznanie świadka Władysława Baranowskiego, 3 X 1967, k. 99.

⁶⁶ APAK, Siwek Tadeusz, sygn. M:1153/1933 Pom., List – relacja współwięźnia, Gryfino, 2 XII 1946, k. 4.

Każdy dzień w więzieniu był monotony. Rozpoczynał się o piątej, kiedy następował poranny apel, zaś kończył po południu. Na każde uchylene drzwi przez wachmana więźniowie stawali na baczność w rzędach według wzrostu. Pierwszy apel odbywał się na sali o godzinie 5, drugi w godzinach przedpołudniowych na placu przed budynkiem. Jedzenie było wydawane więźniom dwa razy dziennie. Skromne racje żywnościowe powodowały, że w więzieniu panował ogromny głód. Na śniadanie więźniowie otrzymywali jedynie kawałek chleba i napój z buraków, na obiad gotowane warzywa. W grypsach z więzienia Piotr Krajewski, więzień z Włocławka, skarżył się, że głód dodatkowo potęgował jego cierpienia. Otrzymywane porcje były tak małe, iż z każdym dniem tracił siły fizyczne⁶⁷.

Raz w miesiącu więźniom pozwalano umyć się dokładnie w gorącej wodzie, wtedy też ich ubrania i obuwie poddawano odswszeniu⁶⁸. Więźniom politycznym zabraniano porozumiewania się z osadzonymi z innych cel. Każda próba kontaktu wiązała się z ogromnym niebezpieczeństwem i była podejmowana jedynie przez więźniów niższych pięt. O spotkaniu z włocławskimi więźniami wspominał pochodzący z Lubomina Jan Wypijewski, który podjął ryzyko. Dzięki przekupieniu kapo wszedł na ostatnie piętro, gdzie spotkał m.in. Józefa Englerta, Jana Kurtysiaka oraz Stanisława Stasiaka⁶⁹.

Stan zdrowotny żołnierzy pozostawiał wiele do życzenia. Brutalne śledztwa, transport oraz surowe warunki życia w radogoskim więzieniu sprawiały, że wielu zapadało na zdrowiu. Dochodziły do tego formy znęcania się nad więźniami, których dopuszczali się funkcjonariusze więzienia. Należały do nich: kąpiele w zimnej wodzie, podtopienia, przemrażanie podczas stania na mrozie, bicie na schodach, apele połączone z karnymi ćwiczeniami. Podczas apelu Niemcy nakazywali biegać parami więźniom wokół placu. Osoby, które nie nadążały, były bite bykowcami zakończonymi metalowymi kulkami. Więźniowie bali się stawać z osobami starszymi i ułomnymi. Biegły one wolniej, wobec czego na całą dwójkę spadały dotkliwe razy. Podczas jednego z grudniowych apeli wachman uderzył Czesława Bogdana Zielińskiego w lewe oko, ponieważ nie nadążał za grupą. W wyniku uderzenia z oczodołu więźnia wyciekła krew i śluz⁷⁰.

⁶⁷ MTN-Ł, sygn. A-4333/6, Gryps Piotra Krajewskiego, Łódź 27 VIII 1944, b.p.

⁶⁸ J. Wypijewski, *Chleb...*, s. 250–257.

⁶⁹ Idem, *Wspomnienia 1939–1945*, Włocławek 1997, s. 55–57.

⁷⁰ MTN-Ł, sygn. 8258, Fragment wspomnień Stanisława Lipskiego dotyczący jego pobytu w łódzkich więzieniach, w tym na Radogoszczu, Łódź wrzesień 1944, k. 34; MTN-Ł, Czarna Księga Zbrodni Hitlerowskich w Radogoszczu 1939–1945, sygn. I-10585, List Wiesława Zielińskiego do Społecznego Komitetu Opieki nad Więźniami w Radogoszczu, Racięcín 10 IX 1946, k. 128; L. Majewska, *Powstańcy z bagażem Kraju Warty. Byli więźniowie Rozszerzonego Więzienia Policijnego na Radogoszczu w Łodzi walczący w Powstaniu Warszawskim*, [w:] *Dziś idę walczyć, mamo... 78. rocznica Powstania Warszawskiego*, red. B. Malec, T. Skoczek, Warszawa 2022, s. 166.

Ofiarą okrucieństwa Niemców stał się Ludwik Orszt. W czasie apelu na placu wachmani kazali mu wykonywać karne ćwiczenia, polegające na skakaniu jak żabka po gorącym żużlu przyniesionym z kotłowni. Bili go przy tym i kopali, w wyniku czego Orszt nie mógł się podnieść i umarł na placu apelowym⁷¹. 14 września 1944 r. został pochowany na cmentarzu katolickim św. Wojciecha, zwanym potocznie cmentarzem na Kurczakach, jednym z dwóch cmentarzy, na których w czasie okupacji niemieckiej byli chowani Polacy⁷². Na terenie więzienia 15 grudnia 1944 r. zmarł pięćdziesięcioośmioletni Jan Dejewski. Jako oficjalny powód śmierci w akcie zgonu podano osłabienie mięśnia sercowego oraz słabość starczą, jednak podwodem mogło być wycieńczenie organizmu na skutek nieustannego bicia, które w konsekwencji spowodowało zawał. Prawdziwych przyczyn lekarz więzienny nie wpisywał do aktu zgonu⁷³.

Szczególnie brutalne były przesłuchania w siedzibie Gestapo przy Gardenstraße 7, gdzie tramwajem oznaczonym literą S dowożono więźniów. Transportem tym posługiwano się także przy przewożeniu osadzonych do innych łódzkich więzień. We wrześniu 1944 r. podczas jednego z takich przesłuchań, zwanych przez załogę więzienia sądem („Gericht”), do nieprzytomności został pobity Florian Sokołowski⁷⁴.

Szczególnie niebezpieczną praktyką były organizowane przez obsługę więzienia konfrontacje polegające na podjudzaniu więźniów do nienawiści względem innych osadzonych. Punktem zapalnym mogło być podejrzenie o denuncjację, co Niemcy wykorzystywali. Gdy do więzienia został przyjęty Bronisław Zawidzki, funkcjonariusze więzienia, znając wieści o jego załamaniu nerwowym podczas brutalnego śledztwa Gestapo, już pierwszego dnia oficjalnie poinformowali więźniów, że był on ich denuncjatorem. Według zeznań świadków 30 osadzonych położyło go na skrzyni tzw. warsztacie służącym do torturowania więźniów. Skrępowano mu nogi, nad szyją umocowano drążek, by nie mógł się ruszać. Następnie zaczęto go dotkliwie bić, zadając kilkadziesiąt razów. Szczególnie pastwił się nad nim przywieziony z Łęczycy, więzień funkcyjny Jan Kupisz, co wskazuje, że powodem

⁷¹ AIPN, OKŚZpNPwŁ, sygn. 67/67, t. 29, Protokół przesłuchania świadka Haliny Wiedeńskiej, Łódź 11 II 1991, k. 5733, 5747-5479; AIPN, OKŚZpNPwŁ, sygn. Ds. 67/67, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Władysława Baranowskiego, Łódź 3 X 1967, k. 99.

⁷² MTN-Ł, sygn. A-2859, Księga zmarłych i pochowanych na cmentarzu na Kurczakach w latach 1942-1945 – wyciąg, l. p. 4982.

⁷³ AIPN, OKŚZpNPwŁ, sygn. Ds. 67/67, t. XII, Jan Dejewski ps. „Rybitwa” (1886-1945), żołnierz Armii Krajowej Obwodu Wąbrzeźno, właściciel gospodarstwa rolnego w Mlewie. Wykaz osób zamordowanych i zmarłych w wyniku eksterminacyjnej polityki okupanta w więzieniu policyjnym Łódź – Radogoszcz, k. 2332.

⁷⁴ APAK, Szummer Franciszek, sygn. M:1255/2085 Pom., Zeznanie Floriana Sokołowskiego, Bydgoszcz 12 V 1949, k. 30; J. Wypijewski, *Chleb...*, s. 248.

bicia nie musiała być wcale chęć odwetu za dekonspirację, lecz tzw. wyzycie się na nowym więźniu. Kupisz nie znał wcześniej Zawidzkiego i nie miał osobistych powodów, dla których miałby mścić się na więźniu z Włocławka. Nie był nawet do końca świadomy, z kim miał do czynienia. Według zeznania jednego ze świadków w procesie przeciw Kupiszowi salowy znęcał się nad żołnierzem Polskiego Państwa Podziemnego tak, iż ten miał pokrwawioną twarz i sine ciało. W wyniku pobicia Zawidzki w ciężkim stanie trafił na izbę chorych. Znęcanie się nad Zawidzkim nie było długotrwałe, ponieważ Kupisz dwa dni później został wywieziony do KL Mittelbau-Dora⁷⁵.

W więzieniu wielu więźniów chorowało, jednak obawiało się pójść na izbę chorych. Mieściła się ona w parterowym budynku po dawnej tkalni i dzieliła się na kilka części – izbę przyjęć, izbę chorych, pokój więźniów funkcyjnych oraz trzy izolatki. W pierwszej izbie przy biurku lekarz zapisywał nazwiska oraz badał pacjentów, a następnie przeprowadzał do sali szpitalnej. Znajdowało się w niej 12 łóżek powleczonych czystą białą pościelą. W czasie gdy do Rozszerzonego Więzienia Policyjnego trafiali więźniowie z Okręgu AK Pomorze, do obsługi chorych wyznaczono Bruna Mathäusa⁷⁶. Nie miał on przygotowania lekarskiego, zaś podczas przeprowadzania badań stosował tortury, które często prowadziły do śmierci pacjentów⁷⁷. Podczas śledztwa prowadzonego przez Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich jeden z więźniów zeznał, że w czasie gdy na izbie chorych przebywali żołnierze AK, wyposażenie sal było fatalne. Narzędzia medyczne były niesprawne i zardzewiałe. Brakowało leków, gdyż sanitariusz sprzedawał je poza terenem więzienia⁷⁸.

Przeciwieństwem Mathäusa był więzień – lekarz Franciszek Szummer, który udzielał pomocy każdemu potrzebującemu. Być może stał się on więźniem

⁷⁵ Historię pobicia Bronisława Zawidzkiego opowiedzieli dwaj świadkowie, którzy wówczas znajdowali się w więzieniu – Leon Zwoliński oraz Jan Surowiec. W aktach procesowych Jan Kupisz zeznał, że w Rozszerzonym Więzieniu Policyjnym znajdował się od grudnia 1943 r. do lutego 1944 r. Przeczy temu jednak „Wykaz więźniów Radogoszcza poddanych kąpeli i odwszeniu”, w którym zanotowano, iż przebywał w więzieniu od 13 czerwca do 24 sierpnia 1944 r. W aktach procesowych Kupisz nie przyznał się do pobicia Zawidzkiego. Błędne jest również wskazanie przez jednego z byłych więźniów, iż ofiara Kupisza pochodziła z Płocka. AIPN, Akta w sprawie Jana Kupisza, sygn. Ld 495/127, t. II, Protokół rozprawy głównej, Łódź 18 I 1951, k. 54; APAAK, Święcicki Stanisław, sygn. M:904/1608 Pom., Relacja Jadwigi Święcickiej-Radomyskiej, Warszawa 30 I 2002, k. 9; MTN-Ł, sygn. A-6972, Notatnik sanitariusza izby chorych więzienia Radogoszcz, 1943–1944, b.p.; MTN-Ł, sygn. 4565, Wykaz więźniów Radogoszcza poddanych kąpeli i odwszeniu, 1944, k. 41, 88; Archiwum International Tracing Service w Bad Arolsen, Akta osobowe – Obóz koncentracyjny Mittelbau-Dora, nr 111342, Kupisz Jan, b.p.

⁷⁶ M. Nowacka, *Radogoszcz*, Łódź 1948, s. 30–32.

⁷⁷ K. Jadczyk, *Sylwetki oprawców więzienia na Radogoszczu w świetle relacji naocznych świadków*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 2019, t. 103, s. 151–152.

⁷⁸ AIPN, OKŚZPNPwŁ, sygn. 67/67, t. 21, Protokół przesłuchania świadka – Zdzisława Andrzeja Lutrosińskiego, Łódź 13 III 1982, k. 4026–4027.

funkcyjnym posługującym w szpitalu – rolę taką pełnił w więzieniu sieradzkim. On jako pierwszy zajął się pobitym podczas śledztwa Florianem Sokołowskim⁷⁹.

Na izbie chorych leżał również Stanisław Świącicki, Antoni Grekowicz, Wiktor Kosmalski, Zygmunt Grzeszczak oraz Bogdan Zawidzki, pobity przez współwięźniów, zaś na przełomie lat 1944/1945 Józef Englert oraz Władysław Dylewski. Stan ich był na tyle poważny, iż nie mogli tego zataić. Poza tym niewypełnianie poleceń funkcjonariuszy więzienia groziło kolejnym biciem, nawet zakatowaniem. Dopóki było to możliwe, więźniowie starali się ukryć swój stan zdrowotny. Na izbę chorych nie poszedł Ryszard Kaniewski, pomimo iż miał trudno gojące się rany powstałe podczas śledztwa we wrocławskim Gestapo⁸⁰.

Kontakt więźniów politycznych z rodzinami

W Rozszerzonym Więzieniu Policyjnym nie zapewniano dostatecznej ilości wyżywienia oraz w ogóle nie przydzielano odzieży, wobec czego więźniowie musieli prosić rodzinę o niezbędne produkty. Wśród rzeczy, których im brakowało, były buty, mydło, bielizna, tytoń, okrycia wierzchnie i czapki. Ponadto paczki, które dostarczano dla więźniów z Wrocławka, zawierały bieliznę na zmianę, ręczniki, melasę, cebulę, suchary, tłuszcz i leki⁸¹. Dostarczanie paczek bezpośrednio do więzienia było utrudniane, o czym świadczą informacje zawarte w grypsach więźniów. Prosilili oni o niezbędne do przeżycia produkty, ale zarazem informowali, że o sposobie ich dostarczenia napiszą w czasie późniejszym⁸². Niektórym więźniom wolno było otrzymywać paczkę z bielizną jedynie raz w miesiącu (w sobotę przypadającą po pierwszym dniu miesiąca)⁸³. Jedną z osób, która dostarczała paczki do więzienia, była Jadwiga Świącicka posiadająca odpowiednią przepustkę na przejazd do Łodzi. Dzięki temu przywoziła pakunki nie tylko swojemu mężowi Stanisławowi,

⁷⁹ APAK, Szummer Franciszek, sygn. M:1255/2085 Pom., Zeznanie Floriana Sokołowskiego, Bydgoszcz 12 V 1949, k. 30.

⁸⁰ APAK, Świącicki Stanisław, sygn. M:904/1608 Pom., Relacja Jadwigi Świącickiej-Radomyskiej, Warszawa 30 I 2002, k. 9; MTN-Ł, sygn. A-4624, Lista rzeczy z którymi więźniowie zgłaszali się na izbę chorych, 1944, k. 158; MTN-Ł, sygn. A-6972, Notatnik sanitariusza izby chorych, 1943–1944, b.p.; APAK, Szczygłowski Wojciech Adam, sygn. M:112/721 Pom., Gryps z więzienia do żony, Łódź 1944, k. 4–5.

⁸¹ Gryps Piotra Krajewskiego, Łódź 3 VII 1944, MTN-Ł, sygn. A-4333/3, karty bez paginacji. M. Turno-Jędrzejczak, *Wspomnienia*, <http://www.bmzch.pl/historia/wspomnienia-m-turno-j%C4%99drzejczak.html> (dostęp: 23.04.2022).

⁸² APAK, Szczygłowski Wojciech Adam, sygn. M:112/721 Pom., Gryps z więzienia do żony, Łódź 1944, k. 4–5; APAK, Turno Stanisław, sygn. M-146/755 Pom., Gryps do żony i dzieci, 10 I 1945, k. 14–15.

⁸³ APAK, Siwek Tadeusz, sygn. M:1153/1933 Pom., List – relacja współwięźnia, Gryfino, 2 XII 1946, k. 4.

ale także kilku innym współwięźniom. Jak napisała we wspomnieniach, dostarczenie paczek było ogromnym przedsięwzięciem logistycznym, mogącym dojść do skutku dzięki zaangażowaniu wielu osób. W Szewie kobiety z jej rodziny wyrabiały domowym sposobem mydło, prały i prasowały bieliznę, a następnie pakowały w czysty papier. Po spakowaniu paczek oznaczonych imieniem, nazwiskiem i numerem więźnia oraz adresem więzienia Jadwiga wyruszała w cotygodniową podróż do Łodzi, podczas której przechodziła przez szczegółowe kontrole. Dostać się do miejsca docelowego pomagały jej inne kobiety, m.in. Jędrzejewska, Halina König i Maria Swinarska. Świącicka zapamiętała radogoskie więzienie w ciemnych barwach. By móc dostarczyć paczki, musiała stać w długiej kolejce przy murze, wzdłuż którego chodził komendant straży wachmańskiej Józef Heinrich⁸⁴, zwany przez więźniów „krwawym Józiem”, który nie rozstawał się z długim pejczem. Był on najokrutniejszym ze strażników, ponieważ znęcał się nad więźniami do momentu utraty przez nich życia. Świącicka zetknęła się z Heinrichem podczas nadawania paczek. Spiesząc się na pociąg do Włocławka, pokazała mu przepustkę i powiedziała po niemiecku, że musi natychmiast przejść na początek kolejki. Wachman wpadł w konsternację, ale poprowadził kobietę zgodnie z jej prośbą. Podróż z Łodzi była tym bardziej utrudniona, że w czasie, kiedy jej mąż przebywał na Radogoszczu, w Warszawie trwało powstanie, wobec czego wagony przepełnione były żołnierzami Wehrmachtu⁸⁵.

Joanna, córka Stanisława Bartkowskiego zapamiętała, że pojechała wraz z matką do Łodzi, by zobaczyć ojca. Gdy dostrzegła go wśród innych więźniów, wyrwała się matce i pobiegła w jego kierunku. Ojciec wziął ją na ręce i krótko rozmawiał. Nie chciał jej pokazać swoich paznokci, na których były oznaki tortur⁸⁶.

Kontakt z więźniami rodziny utrzymywały za pomocą listów słanych drogą oficjalną oraz nieoficjalną. Listy oficjalne zawierały krótkie treści w języku niemieckim, które musiały być zaakceptowane przez funkcjonariuszy więzienia pełniących rolę cenzorów. Głównie były to kartki okolicznościowe, jednak nie wszystkim więźniom wolno było je wysyłać⁸⁷.

⁸⁴ Józef Heinrich „Józio”, „krwawy Józio”, „rudy Józio” (1899–b.d.), komendant straży wachmańskiej, volksdeutsch. Przed wojną pracował jako furman w młynie w Pabianicach. Należał do Ochotniczej Straży Pożarnej. W literaturze przedmiotu występuje on jako Józef Heinrich, w akcie urodzenia jako Józef Hejnrich. *Vide*: K. Jadczyk, *Sylwetki oprawców...*, s. 145–150. *Cf.* Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta Parafii św. Mateusza w Pabianicach, sygn. 1614, akt 1054, Akt urodzenia Józefa Hejnricha, Pabianice 1899.

⁸⁵ APAK, Świącicki Stanisław, sygn. M:904/1608 Pom., List – relacja Jadwigi Świącickiej do dra B. Ziółkowskiego, k. 13–21.

⁸⁶ MTN-Ł, sygn. R-450-22-2023, Relacja Joanny Jaroszczak o swoim ojcu, Łódź 30 marca 2023 r.

⁸⁷ MTN-Ł, Czarna Księga Zbrodni Hitlerowskich w Radogoszczu 1939–1945, sygn. I-10585, List Wiesława Zielińskiego do Społecznego Komitetu Opieki nad Więźniami w Radogoszczu, Racięcín 10 IX 1946, k. 128.

Prawdziwych informacji o sytuacji w więzieniu rodziny dowiadywały się od konspiratorów oraz współwięźniów zwalnianych z więzienia. Byli to więźniowie zaklasyfikowani jako więźniowie kryminalni, gdyż polityczni w większości przypadków otrzymywali kary obozów koncentracyjnych. Maria Jędrzejczak, córka Stanisława Turno, wspominała, że dowiedziawszy się, jakiego okrucieństwa dopuszczała się załoga więzienia, miała nocne lęki o ojca, który w jej śnie zamieniał się w sopol lodu⁸⁸.

W proceder przewożenia grypsów, czyli nielegalnie przemycanych listów, zaangażowane były kobiety, które dowoziły paczki. Oprócz wspomnianej wyżej Jadwigi Świąćickiej w ten proceder zaangażowana była Agnieszka Wojciechowska⁸⁹. Ostatni gryps, wysłany przez żołnierza Okręgu AK Pomorze, datowany jest na 10 stycznia 1945 r. Stanisław Turno uspokajał w nim żonę, że najprawdopodobniej zostanie wywieziony z więzienia⁹⁰. Informację, że więzień opuszczał placówkę przyjmowano z ulgą, co świadczyło o bardzo ciężkich warunkach do przeżycia w więzieniu. Pisanie grypsów było także wyrazem uzewnętrznienia swoich myśli oraz ogromnej tęsknoty za rodziną. Poprzez listy więźniowie starali się dowiedzieć o losach bliskich oraz ich sytuacji materialnej. Jak się okazuje, osadzony poprzez podejmowane w więzieniu decyzje mógł wywierać realny wpływ na sytuację swojej rodziny. Oprócz wydawania dyspozycji żonie, rodzicom i dzieciom, więźniowie zawierali między sobą porozumienia dotyczące wzajemnej pomocy, które obejmowały także bliskich znajdujących się na wolności. Obowiązywała więc zasada – jeżeli ja pomogę tobie, twoja rodzina pomoże mojej⁹¹. Należy mieć jednak na uwadze, że pomimo złych warunków więziennych więźniowie starali się pomijać ten fakt w listach, poprzestając na stwierdzeniu, że jest im dobrze i cieszą się dobrym zdrowiem⁹². Wyjątek w tym względzie stanowi gryps Czesława Bohdana Zielińskiego, który zawiadomił rodzinę o złym stanie zdrowia⁹³.

Stanisław Świąćicki w liście do żony zawarł enigmatyczne stwierdzenie, że ojciec miał rację. Wracał tym samym do rozmów z teściem, w których ten namawiał go

⁸⁸ M. Turno-Jędrzejczak, *Wspomnienia...*

⁸⁹ APAK, Siwek Tadeusz, sygn. M:1153/1933 Pom., Relacja Wojciecha Siwka o ojcu Tadeuszu Józefie Siwku, Włocławek – Wieniec-Zdrój 15 I 2003, k. 8; M. Turno-Jędrzejczak, *Wspomnienia...*

⁹⁰ APAK, Turno Stanisław, sygn. M-146/755 Pom., Gryps do żony i dzieci, 10 I 1945, k. 14–15.

⁹¹ APAK, Siwek Tadeusz, sygn. M:1153/1933 Pom., List – relacja współwięźnia, Gryfino, 2 XII 1946, k. 4.

⁹² APAK, Siwek Tadeusz, sygn. M:1153/1933 Pom., Grypsy do rodziny, 1944–1945, k. 27–30; Archiwum prywatne, List Adama Nogali do żony Ireny, Radogoszcz 10 stycznia 1945 r.

⁹³ MTN-Ł, Czarna Księga Zbrodni Hitlerowskich w Radogoszczu 1939–1945, sygn. I-10585, List Wiesława Zielińskiego do Społecznego Komitetu Opieki nad Więźniami w Radogoszczu, Racięcín 10 IX 1946, k. 128.

do porzucenia konspiracji, zajęcia się rodziną i spodziewanym potomkiem⁹⁴. Świącicki przeczuwał, że może zginąć w więzieniu, dlatego w jednym z grypsów spisał swój testament⁹⁵.

Więźniowie przechowywali przy sobie przedmioty, które były substytutem relacji z bliskimi. Dla Wojciecha Adama Szczygłowskiego takim obiektem była chustka do nosa wyprasowana przez jego córkę⁹⁶. Były nimi także suszone kwiaty, a przede wszystkim zdjęcia. W zbiorach Muzeum Tradycji Niepodległościowych przechowywane są zdjęcia kobiet, które więźniowie mieli przy sobie w okresie osadzenia. Wiele z tych zdjęć nie zostało zidentyfikowanych⁹⁷.

Transporty specjalne oraz likwidacja więzienia

Po zakończeniu procedury dochodzeniowej i wydaniu wyroku skazującego żołnierzy Polskiego Państwa Podziemnego kierowano do tzw. transportów specjalnych, których celem był jeden z obozów koncentracyjnych na terenie III Rzeszy lub terenach okupowanych. Z nielicznych dokumentów wytworzonych przez załogę więzienia zachował się wykaz więźniów poddanych kąpeli i odwszeniu, w którym zapisano nazwiska osadzonych wraz z datą i miejscem wywozu. Stąd wiadomo, że więźniów z terenu Kujaw w przeważającej liczbie kierowano do KL Mauthausen-Gusen w Austrii, KL Gross-Rosen oraz sporadycznie do KL Flossenbürg w Bawarii. Do pierwszego obozu skierowano m.in. Kazimierza Giergielewicza (26 września), Józefa Polskiego (2 października), Floriana Sokołowskiego (2 października), Stefana Mazierskiego (2 października), Adama Ozińskiego (2 października), Stefana Klusa (2 października), Mieczysława Przygockiego (2 października), Kazimierza Tułodzieckiego (2 października), Józefa Ciesielskiego (20 października), Wiktora Kosmańskiego (23 października), Tadeusza Pisańskiego (23 października)⁹⁸. Do Gross Rosen został wysłany m.in. Wacław Ziółkowski (26 września), kuzyni Sarbińscy (23 listopada), Eugeniusz Seraficki (23 listopada) wraz z kilkudziesięcioma innymi więźniami. Franciszek Szummer został 28 września skierowany do transportu do KL Flossenbürg. Po

⁹⁴ APAK, Świącicki Stanisław, sygn. M:904/1608 Pom., List – relacja Jadwigi Świącickiej do dra B. Ziółkowskiego, s. 22.

⁹⁵ APAK, Świącicki Stanisław, sygn. M:904/1608 Pom., List Jadwigi Świącickiej-Radomyskiej, s. 106.

⁹⁶ APAK, Szczygłowski Wojciech Adam, sygn. M:112/721 Pom., Pismo Zbigniewa Elżanowskiego do Jerzego Szczygłowskiego, s. 30–31.

⁹⁷ APAK, Świącicki Stanisław, sygn. M:904/1608 Pom., List – relacja Jadwigi Świącickiej do dra B. Ziółkowskiego, s. 21.

⁹⁸ MTN-Ł, Wykaz-więźniów Radogoszcz poddanych kąpeli i odwszeniu, 1944, sygn. A-4565, s. 57, 64, 65, 73, 85, 102, 114, 116, 119, 120, 134, 143.

kilku dniach „pociągi specjalne” trafiły do miejsca przeznaczenia⁹⁹. W ostatnim transporcie z Radogoszcza został wywieziony Stanisław Stasiak¹⁰⁰.

Więźniowie, którzy pozostali w Rozszerzonym Więzieniu Policyjnym do nocy z 17 na 18 stycznia 1945 r., zostali zamordowani przez Niemców. Likwidacja więzienia przeszła do historii pod nazwą masakry radogoskiej i pochłonęła życie ponad 1000 więźniów. Według relacji świadków likwidacja placówki rozpoczęła się od zamordowania więźniów znajdujących się w izbie chorych, którzy o własnych siłach nie mogli zejść z łóżek. O północy Niemcy zarządzili alarm, otwierając drzwi do sali, w której znajdowali się żołnierze Okręgu AK Pomorze. Uzbrojeni strażnicy nakazali więźniom zbiec partiami po dwudziestu kilku do cel położonych niżej. Podczas zbiegania strzelali do nich w plecy. Niektórym więźniom udało się ukryć za osuwającymi ciałami lub za metalowym piecem w celi. Ostatecznie likwidacja zakończyła się podpaleniem więzienia. Żaden z żołnierzy Okręgu AK Pomorze, który nie został przetransportowany z więzienia, nie przeżył jego likwidacji¹⁰¹.

W murach Rozszerzonego Więzienia Policyjnego zginęli: Józef Englert¹⁰², Wojciech Adam Szczygielski, Stanisław Turno, Stanisław Święcicki, Tadeusz Siwek, Stanisław Bartkowski¹⁰³, Czesław Bogdan Zieliński, Piotr Krajewski, Marian Dan-

⁹⁹ APAK, Seraficki Eugeniusz, sygn. M:1372/2241 Pom., List elektroniczny Doroty Suli, Rogoźnica 27 IV 2007, k. 12; Archiwum International Tracing Service w Bad Arolsen, Akta osobowe – Obóz koncentracyjny Mauthausen, nr 107202, Sokołowski Florian, b.p.

¹⁰⁰ J. Wypijewski, *Wspomnienia...*, s. 56.

¹⁰¹ A. Galiński, *Zbrodnica likwidacja więzienia w Radogoszczu 17–18 I 1945 r.*, „Biuletyn Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Łodzi Instytutu Pamięi Narodowej” 1989, t. I, s. 68.

¹⁰² Józef Englert do tej pory był uznawany za zaginionego. Jan Bohdan Gliński w biografii Englerta napisał, że został on wywieziony przez Niemców wraz z transportem dzieci w głąb Rzeszy, pod Katowicami transport został przejęty przez Rosjan i skierowany na wschód. Radio Wolna Europa miało w latach 50. podać, że Englert przeżył i przebywał w obozie w Wroklawie. Autor biografii powołał się na informację od rodziny. Prowadzone przeze mnie poszukiwania archiwalne w Archiwach Arolsen nie dały potwierdzenia, że Englert został w ogóle wywieziony z więzienia na Radogoszcz. Według notatnika sanitariusza więzienia Englert trafił na izbę chorych, skąd niewielu powracało na salę ogólną. Nadzieja rodziny, że Englert przeżył mogła wynikać z pogłosek, które pojawiały się na wiosnę 1945 r. Na skutek szoku przy aresztowaniu i ciężkich więziennych przeżyć Eugenia Polska doznała pomieszania zmysłów. Utrzymywała ona, że członkowie Armii Krajowej, których znała, przeżyli więzienie i się z nią kontaktowali. Okazywało się to jednak nieprawdą. Archiwum International Tracing Service w Bad Arolsen, Akta osobowe – Józef Englert; APAK, Polska Eugenia, sygn. K:136/136 Pom., Oświadczenie w sprawie P. Polskiej, 1987, k. 17–18; J.B. Gliński, *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów ofiar drugiej wojny światowej*, t. 1, Wrocław 1997, s. 80–81.

¹⁰³ Stanisław Bartkowski (1907–1945), aptekarz, żołnierz AK. Był właścicielem Centralnego Składu Aptecznego we Włocławku. W czasie wojny pracował jako aptekarz w Chodczu. 26 czerwca 1944 r. Niemcy aresztowali go za przynależność do AK. Był więziony we Włocławku oraz na Radogoszczu. Ostatnią wiadomość z więzienia na Radogoszczu rodzina otrzymała 9 stycznia 1945 r. MTN-Ł, sygn. I-10585, Album – Czarna Księga Zbrodni Hitlerowskich na Radogoszczu 1939–1945, s. 131–132; MTN-Ł, sygn. R-450-22-2023, Relacja Joanny Jaroszczak o swoim ojcu, Łódź 30 marca 2023 r.

kiewicz, Adam Nogala¹⁰⁴, Józef Pluskota i Apolinary Łagiewski¹⁰⁵. Nie są to nazwiska wszystkich więźniów, którzy zginęli w styczniowej masakrze. Nieustalone pozostają losy, m.in. Bolesława Jarosińskiego i Marcina Braciszewskiego¹⁰⁶.

Po zakończeniu działań wojennych rodziny poszukiwały wiadomości o swoich bliskich, zwłaszcza że docierały do nich informacje o spaleniu Rozszerzonego Więzienia Policijnego w Łodzi i eksterminacji osadzonych w nim więźniów. Przybywały na Radogoszcz, aby zidentyfikować ciała, co było zadaniem niezwykle trudnym. Jadwiga Świącicka przez trzy dni przeszukiwała zwęglone ciała, ale nie udało jej się zidentyfikować męża Stanisława¹⁰⁷. Jedynie rodzina Krajewskich rozpoznała ciało Piotra i pochowała na radogoskim cmentarzu w oddzielnej mogile. Przy jego zwłokach znaleziono blaszane pudełko oraz cygarniczkę¹⁰⁸.

Rodziny pocieszały się nadzieją, że bliscy mogli znaleźć się wśród 31 osób, które przeżyły styczniową masakrę. Pojawiali się ludzie, którzy tę nadzieję podtrzymywali. Maria Jędrzejczak wspominała o Eugenii Polskiej, która wskutek więziennych przeżyć doznała wstrząsu psychicznego. Twierdziła ona, iż posiada list od Stanisława Turno, który miał zostać wywieziony z Radogoszcza przed likwidacją więzienia i ukrywał się przed Rosjanami¹⁰⁹. Silnego wstrząsu psychicznego doznała również Antonina Sokołowska, widząc aresztowanie męża. Od tego czasu musiała leczyć się psychiatrycznie¹¹⁰.

¹⁰⁴ Adam Nogala (1904–1945), żołnierz zawodowy 14 pp we Włocławku. 20 września 1939 r. dostał się do niewoli w Wyszogrodzie, a następnie został osadzony w Stalagu IA Stablack, skąd udało mu się uciec. Należał do AK, kierując placówką w Miechowicach. Został aresztowany wraz z Józefem Szczęsnym oraz Stanisławem Olewińskim 13 czerwca 1944 r. Był więziony we Włocławku oraz na Radogoszczu. Zginął podczas likwidacji więzienia 17/18 stycznia 1945 r. MTN-Ł, sygn. R-450-38-2023, Relacja Doroty Jozwiak o swoim ojcu, Łódź 18 czerwca 2023 r.

¹⁰⁵ MTN-Ł, sygn. 4656, Wykaz więźniów Radogoszcz poddanych kąpielom i odwieszeniu, 1944, k. 18, 63, 126; AIPN, OKŚZpNPwŁ, sygn. Ds. 67/67, t. 29, Protokół przesłuchania świadka Wojciecha Józefa Siwka, Lublin 26 II 1991, k. 5739–5742; AIPN, OKŚZpNPwŁ, sygn. 67/67, t. XXIX, Protokół przesłuchania świadka Teresy Stanek z d. Zielińskiej, Bydgoszcz 7 II 1990, k. 5664–5665; MTN-Ł, Czarna Księga Zbrodni Hitlerowskich w Radogoszczu 1939–1945, sygn. I-10585, List Wiesława Zielińskiego do Społecznego Komitetu Opieki nad Więźniami w Radogoszczu, Racięcín 10 IX 1946, k. 128; MTN-Ł, sygn. 11 R, ZBOWID – Spis więźniów obozu Radogoszcz, 1944, k. 20; AIPN, OKŚZpNPwŁ, sygn. 67/67, t. 30, Protokół przesłuchania świadka Władysława Pluskoty, Włocławek 5 II 1993, k. 5909–5911; MTN-Ł, Korespondencja działu historycznego, sygn. R-450-13-94, Korespondencja w sprawie Józefa Pluskoty, 1994; MTN-Ł, sygn. I-715, Zdjęcie Apolinarego Łagiewskiego, 1944.

¹⁰⁶ *Vide*: APAK, Englert Józef, sygn. M:841/1538 Pom., Relacja – Englert Józef, Włocławek 2 IV 1996, k. 4–5; „Repatriant” 1946, R. II, s. 15, „Wiadomości Włocławskie” 1945, R. I, nr 20, s. 4.

¹⁰⁷ APAK, Świącicki Stanisław, sygn. M:904/1608 Pom., List – relacja Jadwigi Świącickiej do prof. E. Zawackiej, 1997, k. 8.

¹⁰⁸ „Dziennik Łódzki” 1946, R. 2, nr 300, s. 4; MTN-Ł, sygn. M-1576, Pudełko blaszane należące do Piotra Krajewskiego; MTN-Ł, sygn. M-1574, Cygarniczka należąca do Piotra Krajewskiego.

¹⁰⁹ APAK, Turno Stanisław, sygn. M:146/755 Pom., Oświadczenie Marii Jędrzejczak o p. Polskiej, Warszawa 3 XI 1987, k. 8.

¹¹⁰ APAK, Sokołowski Florian, sygn. M:1141/1913 Pom., Życiorys, k. 6–8.

Po wojnie rodziny zamordowanych więźniów utrzymywały kontakt z byłymi więźniami Rozszerzonego Więzienia Policyjnego, starając się poznać ostatnie chwile życia swoich bliskich. Rodziny zamieszczały ogłoszenia w gazetach, poszukując zaginionych, m.in. w „Repatriancie”. Przez kilka kolejnych lat wydawano wyroki sądowe uznające zaginionych więźniów za zmarłych.

BIBLIOGRAFIA (REFERENCES)

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE (ARCHIVAL SOURCES)

Fundacja Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek w Toruniu

Teczki osobowe:

Englert Józef, sygn. M:841/1538 Pom.

Łagiewski Apolinary, brak sygn.

Orszt Antonina, sygn. K:188/188 Pom.

Ozimiński Adam, sygn. M:1275/2112 Pom.

Polska Eugenia, sygn. K:136/136 Pom.

Sarbiński Witold, sygn. M:1177/1969 Pom.

Seraficki Eugeniusz, sygn. M:1372/2241 Pom.

Siwek Tadeusz, sygn. M:1153/1933 Pom.

Sokołowski Florian, sygn. M:1141/1913 Pom.

Szczygłowski Wojciech Adam, sygn. M:112/721 Pom.

Szumner Franciszek, sygn. M:1255/2085 Pom.

Święcicki Stanisław, sygn. M:904/1608 Pom.

Święcicki Tadeusz, sygn. M:1203/2010 Pom.

Turno Stanisław, sygn. M:146/755 Pom.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi

Akta Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi w sprawie zbrodni popełnionych w latach 1939–1945 przez hitlerowców w więzieniu policyjnym w Radogoszczu w Łodzi [OKŚZpNPwŁ], sygn. Ds. 67/67, t. 1, 3, 12, 21, 29.

Akta w sprawie Jana Kupisza, sygn. Ld 495/127, t. 2.

Archiwum International Tracing Service w Bad Arolsen

Akta osobowe – Józef Englert.

Akta osobowe – Obóz koncentracyjny Mauthausen, nr 107202.

Akta osobowe – Obóz koncentracyjny Mittelbau-Dora, nr 111342.

Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi

- Album – Czarna Księga Zbrodni Hitlerowskich na Radogoszczu 1939–1945, sygn. I-10585.
Cygarniczka należąca do Piotra Krajewskiego, sygn. M-1574.
Gryps Piotra Krajewskiego, Łódź 3 VII 1944, sygn. A-4333/3.
Gryps Piotra Krajewskiego, Łódź 27 VIII 1944, sygn. A-4333/6.
Korespondencja działu historycznego, sygn. R-450-13-94.
Księga zmarłych i pochowanych na cmentarzu na Kurczakach w latach 1942–1945 – wyciąg, sygn. A-2859.
Lista rzeczy, z którymi więźniowie zgłaszali się na izbę chorych, 1944, sygn. A-4624.
Notatnik sanitariusza izby chorych więzienia na Radogoszczu, 1943–1944, sygn. A-6972.
Pudełko blaszane należące do Piotra Krajewskiego, sygn. M-1576.
Relacja Doroty Jozwiak o swoim ojcu, Łódź 18 czerwca 2023 r., sygn. R-450-38-2023.
Relacja Joanny Jaroszczak o swoim ojcu, Łódź 30 marca 2023 r., sygn. R-450-22-2023.
Spis więźniów obozu Radogoszcza, sygn. 11 R.
Wykaz więźniów Radogoszcza poddanych kąpeli i odwszeniu, 1944, sygn. A-4565.
Zdjęcie Apolinarego Łągiewskiego, 1944, sygn. I-715.

Archiwum Państwowe w Łodzi

- Akta Parafii św. Mateusza w Pabianicach, sygn. 1614.

Archiwum prywatne

- List Adama Nogali do żony Ireny, Radogoszcz 10 stycznia 1945 r.

RELACJE I WSPOMNIENIA (REPORTS AND MEMORIES)

Dejewska A., *Relacja Adeli Dejewskiej o jej działalności jako łączniczki oraz o współpracy rodziny Dejewskich z AK na terenie Inspektoratu Grudziądz (w Mlewie) w latach 1942–1944*, [w:] *Relacje członków konspiracji pomorskiej w latach 1939–1945*, red. E. Kwiatkowska-Dybaś, Toruń 2000, s. 135.

Wypijewski J., *Chleb mojego życia*, Włocławek 2004.

Wypijewski J., *Wspomnienia 1939–1945*, Włocławek 1997.

PRASA (PRESS)

„Dziennik Łódzki” 1946, R. II, nr 300.

„Repatriant” 1946, R. II, nr 1.

„Wiadomości Włocławskie” 1945, R. I, nr 20.

OPRACOWANIA (STUDIES)

Bojanowski T., *Łódź pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej 1939–1945*, Łódź 1992.

Chrzanowski B., Ziółkowski B., *Sieradzki Ireneusz*, [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej 1939–1945*, red. E. Skerska, t. 6, Toruń 2004.

- Galiński A., *Zbrodnicza likwidacja więzienia w Radogoszczu 17–18 I 1945 r.*, „Biuletyn Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Łodzi Instytutu Pamięci Narodowej” 1989, t. 1, s. 64–70.
- Gliński J.B., *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów ofiar drugiej wojny światowej*, t. 1, Wrocław 1997.
- Jadczyk K., *Sylwetki oprawców więzienia na Radogoszczu w świetle relacji naocznych świadków*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 2019, nr 103, s. 133–154.
- Jaszowski T., *Grudziądzki Inspektorat Armii Krajowej*, [w:] *Armia Krajowa na Pomorzu*, red. E. Zawacka, M. Wojciechowski, Toruń 1993.
- Konieczny A., *Organizacja gestapo na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy w latach 1939–1945*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2008, t. 30, s. 331–349.
- Majewska L., *Powstańcy z bagażem Kraju Warty. Byli więźniowie Rozszerzonego Więzienia Policijnego na Radogoszczu w Łodzi walczący w Powstaniu Warszawskim*, [w:] *Dziś idę walczyć, mamo... 78. rocznica Powstania Warszawskiego*, red. B. Malec, T. Skoczek, Warszawa 2022, s. 155–172.
- Nawrocki S., *Policja hitlerowska w tzw. Kraju Warty w latach 1939–1945*, Poznań 1970.
- Nowacka M., *Radogoszcz*, Łódź 1948.
- Rej B., *Ziółkowski Wacław*, [w:] *Kazimierz Wielki oraz niepospolici z Kowala i okolic: słownik biograficzny, kalendarium*, red. Z.J. Zasada, B. Ziółkowski, Włocławek 2006.
- Rejmanowski T., Ziółkowski B., *Szummer Franciszek*, [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej 1939–1945*, red. E. Skerska, t. 6, Toruń 2004.
- Rulka K., *Jan Stanisław Żak (1870–1943) – proboszcz w Szadku*, „Biuletyn Szadkowski” 2008, nr 8, s. 31–47.
- Targińska B., *Orszty Ludwik*, [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej 1939–1945*, red. H. Maciejewska-Marcinkowska, E. Zawacka, t. 1, Toruń 1994.
- Zasada Z.J., *Giergielewicz Kazimierz*, [w:] *Kazimierz Wielki oraz niepospolici z Kowala i okolic: słownik biograficzny, kalendarium*, red. Z.J. Zasada, B. Ziółkowski, Włocławek 2006.
- Ziółkowski B., *Kaniewski Ryszard*, [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej 1939–1945*, red. E. Skerska, t. 6, Toruń 2004.
- Ziółkowski B., *Kobiety-żołnierze Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej Inspektoratu Włocławek*, [w:] *Służba Polek na frontach II wojny światowej*, cz. 5, red. W. Rezmer, Toruń 2003, s. 75–102.
- Ziółkowski B., *Polska Podziemna na Kujawach Wschodnich i Ziemi Dobrzyńskiej w latach 1939–1945*, Toruń 2008.
- Ziółkowski B., *Sarbiński Witold Stanisław*, [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej 1939–1945*, red. E. Skerska, t. 6, Toruń 2004.
- Ziółkowski B., *Siwek Tadeusz*, [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej 1939–1945*, red. E. Skerska, t. 6, Toruń 2004.
- Ziółkowski B., *Sokołowski Florian*, [w:] *Włocławski Słownik Biograficzny*, red. S. Kunikowski, t. 3, Włocławek 2005.
- Ziółkowski B., *Straty osobowe organizacji konspiracyjnych na terenie Kujaw Wschodnich w latach 1939–1945 – próba bilansu*, [w:] *Wokół strat ludności pomorskiej (1939–1945)*, red. D. Kromp, K. Minczykowska, J. Szyling, Toruń 2008.
- Ziółkowski B., *Turno Stanisław (1893–1945)*, [w:] *Kazimierz Wielki oraz niepospolici z Kowala i okolic: słownik biograficzny, kalendarium*, red. Z.J. Zasada, B. Ziółkowski, Włocławek 2006.

NETOGRAFIA (NETOGRAPHY)

Turno-Jędrzejczak M., *Wspomnienia*, <http://www.bmzch.pl/historia/wspomnienia-m-turno-j%C4%99drzejczak.html> (dostęp: 23.04.2022).

NOTKA O AUTORCE (ABOUT THE AUTHOR)

Dr Ludwika Majewska – historyczka, adiunkt w Dziale Naukowym Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Sekcji Naukowej Oddziału Martyrologii Radogoszcz Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi. Otrzymała Nagrodę Marszałka Województwa Łódzkiego za najlepszą rozprawę doktorską tematycznie związaną z województwem łódzkim (XXI edycja konkursu). Odznaczona Odznaką Honorową „Za zasługi dla Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej”.

Zainteresowanie badawcze: historia II wojny światowej ze szczególnym uwzględnieniem działalności Polskiego Państwa Podziemnego, historia ruchu kobiecego w XIX i XX w.

e-mail: l.majewska@muzeumtradycji.pl